

УДК: 82-313.2(575.2) (04)
DOI 10.53473/16946324_2023_2

Кожобекова Гүлбүбү Сагынбековна
Кыргыз жана орус тил кафедрасынын
ага окутуучусу,
ОИӨК “Кыргызстан эл аралык университети”
Кожобекова Гулбубу Сагынбековна
Senior Lecturer,
Department of the Kyrgyz and Russian language
УНПК “Международный университет Кыргызстана”
Kojobekova Gulbubu Sagynbekovna
Senior Lecturer,
Department of the Kyrgyz and Russian language
ERPC International University of Kyrgyzstan
Тел.: + 996 772 487 045
E-mail: kojobekovagb@gmail.com

Сулайманова Гүлмира Абдылаевна
Ош МУнун окутуучусу,
Ош мамлекеттик университети
Сулайманова Гүлмира Абдылаевна
Преподаватель ОшМУ,
Ошский государственный университет
Sulaimanova Gulmira Abdulaevna
Lecturer of the Osh SU,
Osh State University
Gulmira.sulaimanova1981@gmail.com

Sulaimanova Gulmira Abdulaevna
Дуйшенова Гульнара Эшмухамедовна
Кыргыз жана орус тил кафедрасынын окутуучусу,
ОИӨК “Кыргызстан эл аралык университети”
Дуйшенова Гульнара Эшмухамедовна
Преподаватель кафедры
“Кыргызского и русского языков”
УНПК “Международный университет Кыргызстана”
Duishenova Gulnara Eshmuhamedovna
Teacher, Department of the
Kyrgyz and Russian language
ERPC “International University of Kyrgyzstan”
Duishenovagulya@gmail.com

**КЫРГЫЗ ТИЛИНИН БҮГҮНКҮ КҮНДӨГҮ АБАЛЫ ЖАНА АНЫН
ӨРКҮНДӨШҮНӨ САЛЫМ КОШКОН ОКУМУШТУУЛАР**

**СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА И УЧЕНЫЕ, ВНЕСШИЕ
СВОЙ ВКЛАД В ЕГО РАЗВИТИЕ**

**THE CURRENT STATE OF THE KYRGYZ LANGUAGE AND SCIENTISTS CON-
TRIBUTED TO IT'S DEVELOPMENT**

Аннотациясы: Макалада кыргыз тилинин улуттук тил катары кызмат өтөөсү, байыркыдан ушул мезгилге чейинки абалы жөнүндө сөз болот. Түгөлбай Сыдыкбековдун кыргыз тилине байланышкан иш-аракеттери, тилдин тагдыры үчүн жасалган эмгектери

айтылат. Кыргыз тилине жана кыргыз тил илимине салым кошкон илимпоздор тууралуу маалымат берилет.

Негизги сөздөр: улуттук тил, окуу куралдары, окуу китептери, диалекти, говор, улут, кыргыз эли, кыргыз тили, мамлекеттик тил, адабий тил, улуттук тил, окуу куралдары.

Аннотация: В статье рассказывается о функционировании кыргызского языка как национального, о его состоянии с древнейших времен до настоящего времени. Рассказывается о деятельности Туголбая Сыдыкбекова, связанной с кыргызским языком, о его трудах для судьбы языка. Предоставляется информация об ученых, внесших вклад в кыргызский язык и кыргызское языкознание.

Ключевые слова: национальный язык, учебные пособия, учебники, диалекты, говор, нация, кыргызский народ, кыргызский язык, государственный язык, литературный язык, национальный язык.

Abstract: The article tells about the functioning of the Kyrgyz language as a national language, about its state from ancient times to the present. It tells about the activities of Tugolbai Sydykbekov related to the Kyrgyz language, about his works for the fate of the language. Information is provided about scientists who have contributed to the Kyrgyz language and Kyrgyz linguistics.

Key words: national language, textbooks, books, dialects, dialect, nation, Kyrgyz people, Kyrgyz language, state language, literary language, national language.

"Тил көпүрө илим менен билимге,

Тил-адамга кубаныч берет өмүрдө", - дегендей тил аркылуу адамдын көңүлүн көтөрүүгө болот, тескерисинче көңүлүн калтырууга да болот. Ошондуктан, тилди жакшы максатта курал катары колдонуп, аздектөө зарыл. Элибизде "Канча тил билсең, ошончо дил билесиң" деген сөз бар. Демек, өзүбүздүн улуттук кыргыз тилибизди баалап-барктоо, өркүндөтүү менен бирге башка тилди да үйрөнүүбүз-замандын талабы. Бүгүнкү күндөгү ааламдашуу шартында көп тил билүү менен коомдук прогресске аралашууга болот. Анткени, канча тил билсең, ошончо адамдын дилин билесиң, ошончо элдин маданиятын, искусствосун, керек болсо экономикасын өздөштүрөсүң. Бирок, ар бир эл өзүнүн тили аркылуу гана өткөн ата-бабаларынын руху менен байланыша алат. Өз тилин жоготкон эл ата-бабаларынын руху менен байланышын да жоготот. Ата-бабалардын руху менен байланышын жоготкон эл тарыхын да жоготот. Тарыхын жоготкон эл тамырын жоготот. Тамырын жоготкон эл анан өзү да акырындап куурап жок болот. Кыргыз тили-улуу тил экендигинде шек жок. Анткени, улуу тил болбосо, ал "Манас" эпосу баштаган оозеки чыгармачылыктын 40 томдук үлгүлөрүн жаратканга күч-кубаты жетмек эмес жана көптөгөн дастандардын баарын поэзиянын тилине салып сүйлөтө алмак эмес. Андай бийик деңгээлге жетүү үчүн тил миң жылдык жолдорду басуусу керек.

Байыртадан эле кыргыз эли улуттук баалуулуктарыбыздын бири болгон тилибизди барктап, даңктап, сыйлап келишкен. Бул тилде керек болсо Манас атабыз, Чыңгыз абабыз сүйлөгөн. Ошондуктан, биз дагы келечектеги урпактарыбыздын алдында жүзүбүз жарык болууну кааласак-анда "киргиздердин" кыргызча сүйлөөсүнө өз салымыбызды кошууга милдеттүүбүз.

"Ар бир тилдин кудурети ошончо,
Өз ээсине дабалыгы алардын,
Эртең тилим жоголоору чын болсо,

Анда жакшы бүгүн өлүп калганым", - деп авар элинин акыны Р.Гамзатов айткандай, тил жоголсо улут жоголоору айдан-ачык иш.

Орус элинин окумуштуусу К.К.Юдахиндин кыргыз тилин изилдеп, бүт жандүйнөм менен арбалып, чыга албай калдым, өзүнчө бир сырдуу касиети бар экен”,-деп айтканы да бекеринен эмес. Кыргыздын тили-кыргыздын тарыхы. Ал элибиз менен бирге бир топ кылымдарды карытып, турмуштун ар кандай сыноолорун башынан өткөрүп, биздин күнгө чейин сакталып келди. Касиеттүү эне тилибиз бүгүнкү күнгө чейин тарыхта өз ордун сактап келет. СССРдин учурунда кыргыз тили экинчи планга жылдырылып, орус тили басымдуулук кылганына карабай, бүгүнкү күндө улуттук тилибиз өз ордун сактап келет. Союз мезгилинде өлкөбүздүн бир топ жер-жерлериндеги, көчөлөрүндөгү аталыштар орусча болгону баарыбызга маалым. Бүгүнкү күндө ошол орусча аталыштар кыргызчага которулуп, мамлекеттик тилибизге болгон мамиле оңолуп баратат. Мамлекеттик деңгээлдеги иш кагаздарды да кыргызча колдонуу демилгеси көтөрүлүп келе жатат.

Кылычты кыя чапкан тил,
Кыргызым барктап баккан тил.
Кызыл жалын от кечип,
Кылымдап жолду баскан тил.
Кырааты менен сүйлөсө,

Кытайга дагы жаккан тил, - дегендей элибизде кандай гана кырдаал болбосун, тилди аздектеп, кадырлап, бүгүнкү күнгө чейин сактап келишти.

“Уюткулуу, уңгусу күчтүү кыргыз эли турганда тилибиз өчпөйт” деген ураандын алдында баарыбыз жапа тырмак аракеттенсек, кыргыз тилине байланышкан ар кандай иш-чараларды өткөрсөк-келечектин уңгусу болгон жаштарга да стимул, үлгү болот деп ойлойм. Кылымдарды карыткан ата-бабаларыбыздын тили жалаң гана акын-жазуучуларга керек эмес, баарынан мурда эл башкарган кыргыздын намысын сактай турган ар бир атуулга керек.

Бизге келип, биз менен мамиле түзүүгө дилгир элдердин “тилин билсек-дилин билгидей” болорубуз айтылып жүрөт. Айтмакчы, “Манас” фольклордук эпосуубузду кыргыз элинин, кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн идеологиясына негиз же булак боло алуусун айтып жүрөбүз. “Манаста” төмөнкүдөй саптар кездешип жатпайбы...

Жети атаңдын дилин бил,
Жетимиш элдин тилин бил.

Кыргыз ата-бабабыздын жасаган иштерине, кийинки муундарга калтырган мына мындай осуятына бүгүн маани берип, күнүмдүк жашоонун зарыл эрежесине кантип айлантат алабыз.. Кыргыздын “өнөр алды-кызыл тил” дегени көркөм сүйлөө, адамдын жандүйнөсүнө таасир этүү гана эмес, көп тил билүү өнөрүнүн артыкчылыгын дагы айтып турбайбы... [1]

Негизинен кыргыз тили, мамлекеттик тил деген түшүнүктөр менен катар кыргыз тил илиминин да азыркы мезгилдеги ал-абалы, өнүгүп, өсүшү тууралуу да сөз кылуу-бүгүнкү күндөгү актуалдуу маселелерден. К.К.Юдахин, Х.Карасаев, С.Е.Малов, К.Тыныстанов, И.Арабаев, Б.Юнусалиев сыяктуу бир топ окумуштуулар кыргыз тилинин түптөлүшүнө өздөрүнүн салымын кошушкан. Кыргыз тилинин фонетикасы, морфологиясы, лексикографиясы сыяктуу маселелерде алгылыктуу эмгектерди жасашкан. Б.Юнусалиевдин “Кыргыз лексикологиясы” түркологдор тарабынан абдан жогору бааланган. Б.М.Юнусалиев кыргыз адабий тилинин өнүгүшү, калыптанышы жана колдонулуш маселелерин кыргыз элинин тарыхы менен тыгыз байланышта иликтөө зарылдыгын жарык көргөн макалаларында, эмгектеринде жана конференциялар менен симпозиумдарда докладдары, билдирүүлөрү, сүйлөгөн сөздөрүндө дайыма баса көрсөтүп келген. Ошондуктан Б.М.Юнусалиев кыргыз тилчилеринен биринчи болуп кыргыз адабий тилинин тарыхын жаратууга киришип, тилдик материалды терең анализдөө аркылуу кыргыз адабий тилинин революцияга чейинки мүнөздөмөсүн берген.[2]

Кыргыз тилин изилдөөдө И.Арабаев, К.Тыныстанов, Х.Карасаев, З.Бектенов, А.Идирисов сыяктуу улуттук алгачкы тилчилердин эмгеги өтө чоң. Алар өз изилдөөлөрүн

тилдин түрдүү тармактары боюнча жүргүзүшүп, улуттук тил илимин түптөштү. Алар изилдөөчү окумуштуулар катары кыргыз тил илимин негиздешкен. [3, 35]

Кыргыз Республикасы көп тилдүү мамлекет болгондугуна байланыштуу жалпы эле өлкөнүн улуттук тилдик саясаты жана идеологиясы бүтүндөй коомго улуттар аралык негизделишин, башка тилдердин абалын эске алуу керек. Өлкөбүздө жүргүзүлүп жаткан тил саясатында коомдо колдонулуп жаткан бардык тилдерге тийиштүү деңгээлде көңүл бурулушу абзел. Негизинен мамлекеттик (расмий) тил өлкөдөгү негизги тил болуп эсептелип, өзүнүн мамлекеттик милдеттерин төрт негизги чөйрөдө аткарат: 1) өлкөдөгү улуттар аралык ынтымак менен баарлашуу, 2) өлкөдөгү мыйзам чыгаруу, идеология жана адеп-ахлак, 3) өлкөдөгү илим жана 4) өлкөдөгү билим берүү. Мамлекеттик тил катары, кыргыз тили жогоруда аталган бардык чөйрөлөрдө активдүү колдонулуп келет. [2, 113]

Кийинки мезгилдерде кыргыз тили юридика жаатында да кеңири колдонула баштаганы белгилүү. Эгерде буга чейинки токтомдор менен мыйзамдар орус тилинде жазылып, андан кийин гана кыргыз тилине которулса-азыркы убакта мыйзамдын тексттерин түздөн-түз мамлекеттик тилде жазууга болгон аракеттер күчөдү. Жогорку окуу жайларында да сабактар кыргыз тилинде өтүлүүчү тайпалардын саны көбөйүп, бир топ адистиктер боюнча мамлекеттик тилде жаңы окуу куралдары жана китептери даярдалып, илимий эмгектердин көпчүлүгү кыргыз тилинде жазылып, диссертациялык изилдөөлөр кыргызча жакталып, бардык авторефераттар сөзсүз түрдө кыргыз тилинде да басылып, мамлекеттик тил болгон кыргыз тилибиз да илим менен билимдин тилине айланып бараткандыгынан кабар берүү менен улуттук тилибизге болгон мамиленин жакшырышы жана мамлекеттик тилдин өнүгүү жолунда баратканынан кабар берет.

Өткөн мезгилдеги тилдин абалына саресеп салып көрө турган болсок, белгилүү жазуучу Т.Сыдыкбековдун тилдин тагдырына күйүп-бышып, мунун айбынан өз мезгилинде кысымга алынган да тарых барактарынан белгилүү. Жалпысынан айтканда, Т.Сыдыкбековдун адабий ишмердүүлүгүндө “Манас” эпосу менен кыргыз тилинин коммунисттик доордогу тагдыры чагылдырылган. Мамлекеттик тилдин өткөн мезгилдеги, учур чактагы жана келечектеги тагдыры жөнүндө өзүнүн публицистикалык макалаларына байма-бай жазып турган жазуучу экендиги тарых менен бирге тастыкталган. Мына ушул жагдайда “Табылга” жыйнагына топтолгон “Тилибиз бөтөнчө эмес”, “Тил биримдикке өбөлгө”, “Тил өлбөйт, өнүгөт”, “Тил жана көркөм дүйнө” деген макалаларын жана маегин көрсөтсөк болот. Эне тили элдик мурастын негизи катарында аталган макалалардын мазмунун түзөт. Ошондуктан эне тилин сактоо, аны ар кандай терс таасирлерден коргоо, тилдин өнүгүшүнө шарт түзүү, ошондой эле ага кедерги болгон көрүнүштөрдү учуру менен көрсөтүп, тиешелүү чараларды колдонуу маданий ишмерлердин эң негизги милдети иретинде каралат. [3, 140]

Кыргыз улуттук тили бири-бири менен тыгыз байланышкан кыргыз тилинин бардык түрлөрүн адабий тилди (жазуу жана оозеки формаларын), элдик (диалектилик, говордук, айрым адамдардын айтымдарын, жаргон ж.б.) кептерди да камтыган, түрдүү чөйрөдөгү коомчулуктун мүчөлөрүнүн катнашуусунун зарыл каражаты болгон, стилистикалык жана семантикалык өзгөчөлүктөрдөн турган, белгилүү норманы сактаган тилдик системалардан турат. [5, 4]

Кыргыз тилинин улуттук тил болуп калыптанышында түндүк жана түштүк кыргыз тилинин диалектилери негизги ролду ойноп, түндүк кыргыз говорлорунун айланасында калыптанган. Кыргыз элинин улуттук тилинин калыптанышын болжол менен XV-XVII кылымдарга таандык экендигин көрсөтүүгө болот. [6, 7]

Кылымдан кылым карытып, байыркы замандан бери улуттук баалуулук катары кызмат кылып келе жаткан кыргыз тилибиз жалаң гана акын-жазуучуларга керек эмес, баарыдан мурда эл башкарган, “мен кыргызмын” деген ар бир атуулга керек. Ошол себептен өткөн кылымдагы кыргыз тилинин касиетин бүгүнкүгө салыштыруу кеп маданиятын сактап, өркүндөтүп элибиздин атын дүйнөгө тааныткан эне тилибизге таза мамиле жасоо ар бирибиздин ыйык милдетибиз.

Бүгүнкү күндө кыргыз элинин улуттук адабий тили элибиздин турмушундагы түрдүү жаңылыктарын, маданиятын, адабиятын, искусствосун, илим жана техникасын тейлейт. Бул өз учурунда күндөлүк басма сөз, радиоуктуруу, телекөрсөтүү жана башка көптөгөн формалар аркылуу ишке ашырылат. [7,7]

Бүгүнкү күндөгү мамлекеттик тилдин абалы.... Тилдин баалуулугу.... Кыргыз тили... Бул сөздөр жөнөкөй угулганы менен “кыргыз” деген улуттун бүтүндөй бир доорун, улуттук өзгөчөлүктөрүн, баалуулуктарын жана улуттун улут болуп калыптанып турушунда зор салымы бар экендигин эстен чыгарбоо зарыл. Анткени, авар элинин акыны Р.Гамзатов айткандай: “Эртең тилим жоголоору чын болсо, анда жакшы бүгүн өлүп калганым” деген сөз көп нерсени түшүндүрүп турат. Тилдин жоголгону-улуттун жоголгону... Кайсы мезгил, доор болбосун тилди аздектеп, кадырлап, керек болсо башка улуттарга жайылтуу-учурдун талабы, актуалдуу маселелердин бири болуп саналат. Мисалы: бүгүнкү күндө жаштарыбыздын көпчүлүгү кыргыз тилинде сүйлөбөй калышты. Биздин улуттук тилибиздин “өлүү тилдердин” катарына кирип бара жаткандыгы өтө өкүнүчтүү. Мындай кемчиликтерди жоюу үчүн бүгүнкү күндө “киргиз” атка конгон кыргыз жаштарыбызды нукура улуттук тилибизде сүйлөөгө үндөп, кыргыздын ырларын угууга шыктандыруубуз абзел. Бул үчүн ар кандай конференцияларды, семинарларды, коомдук иш-чараларды көбүрөөк уюштуруп, келечек муундун кыргыз тилине болгон сый-урматын күчөтүп, улуттук аң-сезимин, тилге болгон патриоттуулугун ойготуу-замандын талабы.

Белгилүү жазуучу Ч.Айтматовдун тил боюнча минтип айткан жери бар : “... Жоголуп, өтүп кеткен тилдердин кайта тирилип келбей тургандыгы белгилүү. Жаңыдан тил пайда болбойт. Тилдердин пайда болуу доору өткөн. Ошондуктан азыркы колдо барыбызды жакшылап күтүп алганды билишибиз керек”. Ар бир доор, анын коомдук-саясий, маданий-экономикалык, чарбалык-турмуштук өзгөчөлүктөрү өз издерин тилде калтырат. Көп кылымдар бою оозеки формада жашап келген кыргыз тили, анын лексикалык курамы Октябрь революциясына чейин, негизинен, патриархалдык-феодалдык мамилени чагылдырып келди жана аны менен байланышкан дүйнө таануу түшүнүктөрү, ошондой эле мал-чарбачылык-айыл чарбалык каада-салты өзүнүн бардык мүмкүнчүлүктөрүн ачып, бүгүнкү күндөгү өнүккөн тилдердин бири болуп калды. Советтик бийликтин алдында гана кыргыз тилинин ийгиликтүү өнүгүшү үчүн кеңири мүмкүнчүлүктөр ачылып, анын коомдук функциялары кеңейгендиги эч кимге жашыруун эмес. [8,22]

Кыргыз тилинин макамын көтөрүү максатында бүгүнкү күндө ар кандай иш-чаралар өткөрүлүп турат. Айрыкча, мамлекеттик тилдин иш кагаздарында колдонулушу, тил саясаты жана анын натыйжалары боюнча изилдөө жүргүзгөн тилчи А.А.Абасова иш-чаранын натыйжасы тууралуу мындай дейт: «Демек, мамлекетибизде кыргыз тилинин абалы жакшы болсо да, ал тилде жазылган иш кагаздарында мүчүлүштүктөр бар. Буга элдин кош көңүлдүгү, мамлекет тарабынан катуу көзөмөл жок экендиги себеп. Иш кагаздарын мамлекеттик тилде жазуу, андагы кээ бир терминдерди которуу маселесикөрүнүп турат». [9,6]

Колдонулган адабияттар:

1. Профессор А.Биялиев жана кыргыз адабий тилинин өнүгүшү.-Б.: 2018. 63-бет
2. “Юнусалиев окуулары-2017” =: “Юнусалиевские чтения-2017”: Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары.- Материалы Международной научно-практической конференции –Бишкек: “К.С.Кожогулов”, 2018.- 5-6-бет
3. КЫРГЫЗ ТИЛИ: КЕЧЭЭ, БҮГҮН ЖАНА ЭРТЕҢ (МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИН 10 ЖЫЛДЫГЫНА КАРАТА ӨТКӨРҮЛГӨН ЭЛ АРАЛЫК ИЛИМИЙ-ПРАКТИКАЛЫК КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫН МАТЕРИАЛДАРЫ)-БИШКЕК-2000, 140-БЕТ]
4. Аширбаев Т., М.Шарипова. Жалпы тил илими. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу-усулдук колдонмо. Бишкек-2003, 35-бет

5. Сыдыков Ж. Байыркы кыргыз эли-кыргыз тили. Бишкек-2002, 4-бет]
6. Токтоналиев К.Т., З.Сарылбекова, М.Т.Нуралиева. Кыргыз тили. 1-курс ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРЫНЫН АДСТИГИ ФИЛОЛОГ ЭМЕС СТУДЕНТТЕРИНИН УЛАНТУУЧУ ТОПТОРУ ҮЧҮН, Бишкек-2011, 7-бет]
7. Сапарбаев А. Азыркы кыргыз тили: лексикология. Жогорку окуу жайларынын филол.фак.студ.үчүн окуу китеби.- Б.: “Улуу тоолор”, 2015. 7-бет]
8. Ч.Жумагулов. Кыргыз терминологиясынын жаралуу жана калыптануу тарыхынан. – Б., 2014, 22-бет
9. Абасова А.А. Мамлекеттик тилдин иш кагаздарында колдонулушу. / Вестник МУК, №3 (47). 2022.